

Шергін С.О.*

РЕАЛІЗМ І МОДЕРНІЗМ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ЕВОЛЮЦІЯ «РЕАЛІСТИЧНОЇ» ПАРАДИГМИ

В статті визначаються поняття та основні принципи політичного реалізму, а також модернізму та постмодернізму. Розглядається вплив наукових парадигм реалізму та модернізму на міжнародну політику США в контексті формування нового світового порядку.

Ключові слова: реалізм, модернізм, постмодернізм, парадигма, міжнародні відносини, еволюція.

В статье определяются понятие и основные принципы политического реализма, а также модернизма и постмодернизма. Рассматривается влияние научных парадигм реализма и модернизма на международную политику США в контексте формирования нового мирового порядка.

Ключевые слова: реализм, модернизм, постмодернизм, парадигма, международные отношения, эволюция.

In article the concept and the basic principles of political realism, and also a modernism and a postmodernism are defined. Influence of scientific paradigms of realism and modernism on international policy of the USA in a context of formation of a new world order is considered.

Key words: realism, modernism, postmodernism, paradigm, international relations, evolution.

Зовнішня політика жодної держави світу не має такого високого рівня теоретичного опрацювання, який досягнутий в США. Це зумовлено американською традицією підходити до вирішення міжнародно-політичних проблем з позицій стратегічного аналізу та з використанням наукової теорії. Таким чином, аналіз міжнародної політики США в контексті регіональних і глобальних трансформацій дає можливість дослідити еволюцію її концептуально-теоретичної бази.

Політичний реалізм - Realpolitik традиційно залишається в США визначальною парадигмою в сфері досліджень міжнародних відносин. Водночас, прагматизм у визначенні національних інтересів та об'єктивна оцінка можливостей щодо їх реалізації – це фактори, які посилюють реалізм і забезпечують ефективність американської зовнішньої політики.

Після закінчення Другої світової війни політичний реалізм стає головним напрямом у дослідженні міжнародних відносин, який був оснований на критиці постулатів політичного ідеалізму – ще однієї класичної парадигми. У рамках цього напрямку, який згодом перетворився на наукову школу, плідно працювало чимало американських дослідників:

* доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

Р. Нібур, Н. Спайкман, Г. Моргентау, Дж. Кеннан, А. Волферс, Г. Кіссінджер, З. Бжезінський тощо.

Сам термін «політичний реалізм» вказує на те, що реалісти, на противагу ідеалістам, вважають неприйнятним будувати свої дослідження на абстрактних ідеалах і принципах «абсолютного добра». Вони чітко позначають свій дослідницький інтерес до реального положення речей, реальної людської природи, реальних історичних процесів. Своєрідним маніфестом теоретичної школи політичного реалізму стала книга Г. Моргентау «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир», яку було видано в 1948 р. у США і яка пізніше багато разів перевидавалася різними мовами [15].

Формулюючи основні принципи політичного реалізму, Г. Моргентау відзначав, що політика та суспільство підпорядковані об'єктивним законам, і тут явно недостатньо віри в «моральний політичний порядок, заснований на універсальних і абстрактних принципах» [8, с. 3]. Він закликав вивчати процеси, що реально відбуваються, адже тільки пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства, дає можливість цілеспрямовано й успішно впливати на політичну дійсність. У якості центральної дослідницької мети Г. Моргентау ставив завдання створення раціональної теорії міжнародної політики.

У контексті фундаментальних досліджень міжнародної політики внесок Г. Моргентау в їх розвиток важко переоцінити. Втім головний внесок Г. Моргентау полягає не в розробленні загальної теорії міжнародних відносин, а в опрацюванні парадигми класичного реалізму, яку зведено до шести визначальних принципів, на основі яких сформульовано її домінанти.

Головний висновок Г. Моргентау щодо ролі держав у політиці балансування є однозначним - у встановленні, підтримці або зміні балансу сил центральне місце належить великим державам - саме вони визначають «правила гри» на міжнародній арені. Знаходячись на консервативно-реалістичних позиціях, цей видатний американський політолог вважав основними завданнями міжнародної політики забезпечення національно-державних цілей мирними засобами при збереженні готовності застосування сили.

Постулати класичного реалізму неодноразово критикувались його опонентами, які піддавали сумніву головним чином дослідницькі методи «традиціоналістів», що ґрунтувались на теоретичних інтерпретаціях, історичних аналогіях та порівняльному аналізі. Втім предмет других великих дебатів (1950-1960-і рр.) між прихильниками традиціоналізму та модернізму щодо природи міжнародних відносин залишається актуальним і в умовах сучасного світового порядку, який за своїми структурно-функціональними параметрами кардинально відрізняється від епохи біполярності. Доказом цього слугують численні публікації в американських наукових виданнях, зокрема академічних журналах, що присвячені теоретичній спадщині Г. Моргентау та її впливу на сучасну політичну науку. Як і раніше, предметом дискусій є проблема інтерпретації міжнародних відносин, ідентифікації їх учасників та сутність національного інтересу в контексті зовнішньої політики США [17].

Після відносного зниження привабливості політичного реалізму як дослідницької програми та теоретико-концептуальної основи зовнішньополітичного курсу держав в 1970-і рр., він знову відродився на початку 1980-х рр., як найбільш приваблива модель в умовах загострення міжнародної обстановки - цього разу в «реформованому» вигляді - неореалізму, або структурного реалізму.

Політичний реалізм, який жорстко критикував модерністів, відчув на собі його вплив. Після періоду невизначеної віри в «нову науковість» дисципліни чимало американських політологів знову повернулись до реалізму, але менш самовпевненому та ортодоксаль-

ному. Вони кваліфікували трансформацію класичного реалізму середини ХХ в. і оформлення його у вигляді неореалізму наприкінці 1970-х рр. як «відстрочену перемогу». Останнє твердження пов'язане з книгою засновника «неореалізму», чи «структурного реалізму» професора Каліфорнійського університету Кеннета Волтца «Теорія міжнародної політики», яку було опубліковано в 1979 р.

Для з'ясування ревізійністської сторони неореалізму слід звернути увагу на відмову його прихильників від спроб вивести раціональну теорію з розуміння природи людини, зокрема, її дуальності. Своє пояснення соціальної взаємодії на рівні міжнародних відносин неореалісти будують не на психологічних чинниках, а на факторах соціального порядку. Але більш істотною стороною трансформації класичного політичного реалізму в неореалізм є прагнення останнього систематизувати політичний реалізм і створити системну теорію міжнародної політики. Зберігаючи основні категорії класичного політичного реалізму - сила, національний інтерес, боротьба за владу, - неореалізм прагне до збагачення його досягненнями системної теорії. На думку К. Волтца, для розуміння сутності того, що відбувається в міжнародній політиці, необхідно показати, наскільки дії та взаємодії держав, а також результати цих дій і взаємодій можуть бути пояснені силами, які виявляються на рівні системи, а не на рівні окремого елемента [19, с. 32-34].

Відомо, що одна з основних ідей системного підходу до міжнародних відносин – це посилення на основну роль структури системи в пізнанні її законів. Структура створюється взаємодією елементів і впливає на дії міжнародних акторів. Той або інший результат взаємодії елементів у рамках системи обумовлений не їхніми особливостями, а властивостями структури.

Структура системи виступає переважно як сила, що примушує учасників міжнародних відносин діяти так, а не інакше. Зміст останнього твердження пояснює один з теоретиків конструктивізму Джон Раггі: «Коли міжнародна система сформована, вона стає силою, яку актори не можуть контролювати; вона обмежує їхнє поведіння й стає між намірами держав і результатами їхніх дій» [16, с. 134]. Іншими словами, структура системи обмежує «свободу дій» держав і багато в чому визначає результат їхньої взаємодії. Причому структурні властивості міжнародної системи фактично не залежать від зусиль малих і середніх держав, вони передусім є результатом взаємодії великих держав. Очевидно, що теорія та історія міжнародної політики визначаються й створюються в категоріях великих держав і під їх безпосереднім впливом. У міжнародній політиці, як і в будь-якій іншій системі, що заснована на принципі «самопомогти», актори, які володіють найбільшими можливостями, встановлюють «правила гри» для себе та усіх інших «гравців». Проте сьогодні неореалістичне розуміння міжнародної системи є настільки розповсюдженим, що системна теорія міжнародних відносин отожднюється саме з ним.

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х рр. політичний реалізм піддавався все більшій критиці, передусім за його модель світу. Його критикували за «надмірну» увагу до питань міждержавної боротьби за владу та за індиферентність до тих політичних процесів, що відбуваються як всередині держави, так і в транснаціональному середовищі. Іншими словами, якщо раніше роль держави як центрального актора міжнародних відносин не ставилася під сумнів, то в період «третьої хвилі великих дебатів» це питання знаходилося в центрі дискусій. Відтак зміст і рамки «третьої хвилі» можна визначити як протистояння державно-центричної парадигми політичного реалізму та нового напрямку політологічних досліджень міжнародних відносин – транснаціоналізму.

Подолання концептуальної несумісності реалістичної і ліберальної парадигм зрушує лінію теоретичного протистояння в політології міжнародних відносин. Мається на увазі,

що явному або латентному домінуванню реалізму в цій галузі політичної науки протистоять група вчених, які кидають йому постпозитивістський, або постмодерністський виклик. Це протистояння, яке почалося у 70-х і мало місце у 80-х і 90-х роках, отримало назву постпозитивістських дебатів. Результатом цих дебатів стало прискорення процесу формування постмодерністського напрямку в політичній науці США та європейських країн.

1. Модернізм і постмодернізм

Модернізм, який виник як реакція на недоліки позитивізму та реалізму не представляє собою окремої школи чи єдиного підходу в суспільних науках загалом і, зокрема, в американській політології міжнародних відносин. У підході до міжнародних відносин американська версія постмодернізму спирається в основному на праці британських конструктивістів і французьких постструктуралістів,

Для вирішення питання, що поєднує постмодерністів, необхідно з'ясувати сутність їх протистояння. Сам термін «постмодернізм» припускає критику фундаментальних методологічних основ позитивізму. Нагадаємо, що позитивізм – це парадигмальна гносео-методологічна установка, згідно з якою дійсне (позитивне) знання може бути отримане як результат конкретно-наукового, а не філософського пізнання. Як реакція на кризу дослідницької програми позитивізму виникло кілька шкіл, що ставлять під сумнів гносеологічні основи позитивізму, насамперед, його раціоналістичну теорію пізнання. Найбільш помітними в постмодерністських дослідженнях у США і Європі стали «критична теорія» (Р. Кокс, Н. Герас, Е. Лінклэйтер), історична соціологія (М. Манн, Ч. Тіллі, Т. Скокпол), соціологічний інституціоналізм (Л. Мейер, М. Фіннемор), комунітаризм (К. Браун, Р. Джексон), конструктивізм і постструктуралізм (Х. Алкер, Р. Ешлі, В. Конноллі, Дж. Дер Деріан, Р. Вокер, М. Шапіро) і фемінізм (С. Енлоу, Ж. Ельстайн, А. Тікнер).

Слід зазначити, що в США «історична соціологія» не отримала належного розвитку. При деяких предметних відмінностях конструктивістів і постструктуралістів поєднує спільна зацікавленість у вивченні питань інтерсуб'єктності ключових структур міжнародної системи, природи державних інтересів і державної ідентичності, а також у дослідженні проблеми адекватності відображення картини системи міжнародних відносин залежно від її концептуалізації та процесів, що відбуваються в її середовищі [4, с. 38-39].

У соціально-політичному та світоглядному контексті постмодерн означає утвердження плюралістичної парадигми, проголошення принципу множинності, фрагментації культурної єдності, підвищення уваги до особистості та її внутрішнього світу, питання ідентичності та самоуправління тощо. Водночас постмодерністська парадигма характеризується ірраціоналізмом і неприйняттям будь-яких теоретичних абстракцій і узагальнень, відмовою від етноцентризму та європоцентризму. Постмодерністи піддають критиці самі поняття про реальність, істину, які є центральними для політичної теорії як і інших суспільних наук. Засуджуючи раціоналізм за його буцімто механістичну інтерпретацію причинно-наслідкових зв'язків, постмодерністи у підході до вивчення міжнародних відносин пропонують ідею їх змістовної деконцептуалізації та реконструкції. Так само критично вони ставляться і до парадигм, теорій і категоріального апарату науки про міжнародні відносини, вважаючи, що це лише знаряддя конструювання міжнародно-політичної реальності, а не сама реальність, яка існує незалежно від процесу та методів пізнання.

Поєднує ці школи в науці про міжнародні відносини переконаність у тім, що західна політична думка, яка заснована на ідеалах просвітництва, перебуває в глибокій системній

кризі. «Проект просвіти» тлумачиться як прагнення до звільнення людства від «темряви незнання», упереджень, традицій і від поклоніння незаперечному авторитету. Гаслом його є переконання, що людина - це володар всесвіту, здатний побудувати світ на засадах розуму й справедливості. Постмодерністи критикують саму ідею прогресу і не вірять у можливість людства досягти «вершини досконалості». Вони заперечують розуміння історії як цільоспрямованого історичного поступу - реальність для них є соціальною побудовою (конструктом), продуктом людського альтернативного вибору.

Незважаючи на свою внутрішню суперечливість і надмірний критицизм щодо реалізму та лібералізму, постмодернізм причетний до розроблення низки оригінальних концепцій у суспільних науках, зокрема, міжнародних відносинах. Як впливова парадигма він зіграв роль каталізатора науково-дослідної діяльності. По-перше, на початку 1990-х рр. стали активніше вивчатися проблеми ерозії суверенітету, територіальної цілісності держави, що, в свою чергу, стимулювало обговорення таких істотних для даної дисципліни питань, як федералізм і регіоналізм, національна самосвідомість і націоналізм, нові типи громадянства в сучасному світі тощо. По-друге, одну із ключових категорій міжнародних відносин - безпеку також було піддано глибокому переосмисленню в наукових розвідках постмодерністів. У цих дослідженнях і в роботах близьких їм за духом безпека виходить за межі розуміння її винятково у військових термінах. По-третє, інші параметри міжнародних відносин і світової політики: політичний, економічний, соціальний і екологічний посідають чільне місце в їх науково-прикладних дослідженнях. Нарешті, постмодернізм, як посткласичний напрям у суспільній науці, не міг обійти своєю увагою широкий спектр проблем, пов'язаних з глобалізмом і глобалізацією. При цьому спектр оцінок глобалізації представниками американської версії постмодернізму (Х. Алкер, М. Волцер, Р. Кокс, Дж. Раггі) є досить широким – від позитивно-оптимістичного сприйняття до критичного і навіть антиглобалістського [7, с 83-90; 16].

Закінчення «холодної війни» стало новим стимулом для дискусій про характер і закономірності міжнародних відносин. На початку 90-х рр. самим яскравим проявом оптимізму із приводу тріумфу лібералізму стала книга американського політолога Ф. Фукуями «Кінець історії і остання людина». Автор висловив упевненість у тріумфі західної ліберальної демократії і ліберальної економіки та сподівання щодо евентуальної конвергенції капіталізму й соціалізму. Тріумф західної ідеї автор книги зв'язував з тим, що «в лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив», а минулий історичний період є періодом завершення «ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як останньої форми правління» [10, с. 210].

Оптимізм спостерігався також і в середовищі реалістів, які розглядали крах біполярності як американський тріумф і акцентували на різкій зміні в розподілі влади у світовому масштабі. Так, рупор американських неоконсерваторів Ч. Краутхаммер ситуацію після закінчення «холодної війни», коли американська могутність досягла апогею, кваліфікував як «однополярний момент». На початку 90-х рр. він пропагував ідею особливої відповідальності США як «єдиної наддержави», що має виступати на підтримку міжнародної стабільності та не допускати сповзання до хаосу, який може спричинити появу мультиполярності [13, с. 23]. Ряд його колег у своїх дослідженнях, присвячених переосмисленню проблем безпеки, наполягали на тому, що в новій ситуації однополюсного світу безпека може бути гарантована лише військовою силою США.

З політичних позицій неоконсерватизму на захист американської світової гегемонії в 90-х рр. виступав і З. Бжезінський, який націлював Вашингтон на використання військово-стратегічних переваг США для втримання контролю над «великою шахівницею»

Євразії. Слід зазначити, що трансформація поглядів американського політолога після 11 вересня 2001 р. знайшла відображення у його наступній книжці, у якій було розглянуто можливості використання альтернативної стратегії США. Парадоксальним чином поєднуючи гегемонію і демократію, З. Бжезінський пропонував замість військово-силової гегемонії використовувати глобальне американське лідерство, яке засновано на згоді демократичних країн світу. Але, як і раніше, він переконаний в тому, що США залишаються єдиною державою, яка здатна утримати світ від хаосу та забезпечити «правильний баланс між односторонньою гегемонією та демократичними цінностями й обов'язками, що випливають з глобальної моці» [1; 2, с. 282].

Патріарх американської геополітики та дипломатії Г. Кіссінджер, на відміну від своїх колег, ситуацію після закінчення «холодної війни» не оцінює однозначно як «однополюсний» або «мононаддержавний» світ. Він вважає, що, Сполучені Штати перебувають не в настільки блискучому стані, щоб в односторонньому порядку диктувати світу правила та принципи міжнародної діяльності, яка нагадує ситуацію в Європі двохсотрічної давнини. Разом з тим, з його погляду, перемога США в «холодній війні» накладає на них нелегку, але цілком посилену місію «єдиного лідера» в підтримці рівноваги сил у світі [3].

На думку представника посткласичного реалізму С. Гантінгтона, геополітична ситуація на зламі тисячоліть має інший характер - зіткнення цивілізацій стане «домінуючим фактором світової політики». Авторитетний американський політолог вважав, що в сучасному світі основним джерелом конфліктів будуть не ідеологія чи економічні інтереси, а культурно-цивілізаційні відмінності. Нація-держава залишиться дієвим актором у міжнародних справах, але найбільш серйозні конфлікти глобальної політики будуть відбуватися між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. На його думку, геополітична побудова світу буде визначатися взаємодією основних цивілізацій, і сучасні умови міжнародного порядку робитимуть їх зіткнення неминучим. Оскільки Захід перебуває на вершині своєї могутності, то центральною віссю світової політики буде конфлікт між ним та рештою світу. Головний висновок-попередження С. Гантінгтона ліберально-демократичному Заходу полягав в тому, що найнебезпечніший виклик західним інтересам, цінностям і могутності кидає передусім «конфуціансько-ісламський блок» [6, с. 7, 14-15].

З інших позицій оцінював міжнародно-політичну ситуацію, що склалась наприкінці ХХ - початку ХХІ ст., професор Джорджтаунського університету Ч. Купчан. Критикуючи реалізм за його прихильність до «пошуку простих рішень для розв'язання складних проблем», Ч. Купчан закликає американський політичний істеблішмент готуватися до «турбулентних часів», пов'язаних із «закінченням американської ери». Так, він вважає, що реальну загрозу американській глобальній стратегії становить не ісламський світ і навіть не Китай, а інтегрований Європейський Союз, який перетворився на єдиного головного конкурента США в економічній сфері [14, с. 158-159].

Протилежний погляд на роль США в постбіполярному світі демонструє Ч. Краутхаммер. У своїх останніх публікаціях він позитивно оцінює зовнішню політику Б. Обама, який, за його словами, «відчуває себе володарем усього світу і намагається керувати різними країнами». У цілому американські «неокони» характеризують стратегію 44-го президента США як стратегію «глобальної імперіалістичної держави» [22].

Отже, незважаючи на певні розбіжності в оцінках загроз стабільності міжнародної системи і, зокрема, глобальній стратегії США, парадигмальна орієнтація більшості американських політологів трансформується у напрямку посткласичного варіанту реалізму та лібералізму. До цього їх спонукають численні фактори, насамперед, бажання бути корис-

ними в плані участі в опрацюванні та модифікації «великої стратегії» США в умовах глобальних трансформацій.

Тривалий період світ переживає кризу, що пов'язана з ерозією Вестфальської системи міжнародних відносин. Сьогодні її можна розглядати як загальносистемну кризу, що характеризується якісним перетворенням глобальної системи міжнародного порядку. Деяка тематична невизначеність у світополітичних дослідженнях є об'єктивним відображенням даної ситуації. Разом з тим, вона стимулює науковий пошук і є ґрунтом, на якому можливе створення нових концептуально-аналітичних конструкцій.

Узагальнюючи досягнення американської політології міжнародних відносин у контексті наведених вище парадигм, зазначимо, що 1970-1980-і рр. були періодом її теоретичної і концептуальної зрілості. У цей час вона сформувалась як сукупність спеціалізованих напрямів і шкіл, єдиних в об'єкті та пізнавальних цілях досліджень. Беручи до уваги методологічний плюралізм американської політологічної думки, стають зрозумілими причини суттєвих розбіжностей в оцінках природи сучасних міжнародних відносин і зовнішньої політики США.

З початку 2000-х рр. у зв'язку з утвердженням в політичному істеблішменті США глобалістської парадигми концептуальний зміст американських досліджень з питань світової політики та міжнародного порядку характеризується значно більшим консерватизмом. Це зовсім не означає завершення парадигмальних дискусій та припинення наукового пошуку в рамках міжнародно-політичних досліджень. Американські політологи визнають, що «ступінь ризику наукового теоретизування в сфері міжнародних відносин є завжди високим, але абсолютно виправданим, враховуючи практичне значення системного аналізу сучасних глобальних процесів і трансформацій» [9; 17].

Цілком імовірно, що визначальними для наступного етапу розвитку цих суміжних, але автономних наукових дисциплін, стануть метатеоретичні парадигми - такі, що виходять за межі загальноновизнаних і формуються на принципово інших засадах в умовах наукових революцій. Біфуркаційна траєкторія розвитку сучасних міжнародних процесів, та їх евентуальні наслідки для конфігурації і стану глобальної системи ХХІ ст. дають для такого припущення достатню кількість фактів і аргументів.

Однак від повернення *Realpolitik*, зокрема у воєнно-політичній сфері, сучасний світ не застрахований. Владно-силовий ресурс і головний регулюючий принцип політичного реалізму - «баланс сил» довели свою ефективність в умовах постбіполярної системи міжнародних відносин. За словами Г. Кіссінджера гарантією стабільного світового порядку є американська перевага як «очевидний факт у близькій і майже незаперечний у середньостроковій перспективі» [3, с. 326] У разі порушення стратегічного балансу сил між США та другим світовим полюсом – Китаєм воєнний конфлікт, у який неминуче будуть втягнуті інші країни, стане реальністю. Втім посилення Китаю як чужого Заходу центру економічної і політичної сили може сприяти стабілізації світового порядку, зробити його більш солідарним, що є необхідною умовою для адекватної відповіді новим загрозам і викликам часу.

Висновки щодо впливу наукових парадигм і принципів реалізму та модернізму на міжнародну політику США в контексті формування нового світового порядку:

- американські цінності (демократія і права людини) та інтереси (гегемонія і лідерство) взаємопов'язані та підсилюють одна одну;
- реалізм і неореалізм – залишаються визначальними факторами глобальної стратегії і міжнародної політики США;
- модернізм як науковий і технологічний засіб політичного інжинірингу використовується переважно в сфері прогностики міжнародних відносин і конфліктології;

• постмодернізм виступає в американській політології міжнародних відносин як парадигмальний еквівалент глобалізму та метатеоретична інтерпретація світу з метою його геополітичної і соціальної реконструкції – створення «глобальної спільноти».

Список використаних джерел

1. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.
2. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 288 с.
3. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: НИЦ «Ладомир», 2002. – 352 с.
4. Международные отношения: теория, конфликты, движения, организации / П. А. Цыганков, Г. А. Дробот, М. М. Лебедева и др.; Под ред. проф. П. А. Цыганкова: Учебное пособие. Изд. 2-е. – М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2007. – 320 с.
5. Современная мировая политика: Прикладной анализ / Отв. ред. А. Д. Богатуров. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 588 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
7. Цыганков А. П., Цыганков П. А. Социология международных отношений. Анализ российских и зарубежных теорий: Учебное пособие для студентов вузов / А. П. Цыганков, П. А. Цыганков. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 238 с.
8. Busan B., Jones Ch., Little R. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. – New York: Columbia University Press. - 1993. – 278 p.
9. Darryl S. L. Jarvis. Theorising Risk and Uncertainty in International Relations: The Contribution of Frank Knight // International Relations. - September 2011. - Vol. 25. – P. 296-312.
10. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – London: Penguin books, 1992. - 448 p.
11. Keohane R., Nye J. Power and Interdependence: World Politics in Transition. – Boston: Little Brown & Co., 1977. – 273 p.
12. Keohane R., Nye J. Transnational Relations and World Politics. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1972. – 460 p.
13. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment // Foreign Affairs. – Winter 1990/1991. - Vol. 70. – № 1. – P. 23-33.
14. Kupchan Ch. The End of the American Era. U.S. Foreign Policy and the Geopolitics of the Twenty-first Century. – New York: Alfred A. Knopf Publisher, 2003. – 391 p.
15. Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace / Revised by K. Thomson and W. Clinton. – Boston: McGraw-Hill, 2006. – 752 p.
16. Ruggie J. Winning the Peace. America and World Order in the New Era. – New York.: Columbia University Press, 1996. – 288 p.
17. The Perennial Relevance of Morgenthau's Political Realism // American Foreign Policy Interests. – 2009. - Vol. 31. - Issue 4. – P. 272-274; Cristol J. Morgenthau vs. Morgenthau? «The Six Principles of Political Realism» in Context // American Foreign Policy Interests. – 2009. – Vol. 31. – Issue 4. - P. 238-244; Pham P. What is the National Interest? Hans Morgenthau's Realist Vision and American Foreign Policy // American Foreign Policy Interests. – 2008. – Vol. 36. – Issue 5. – P. 256.
18. Theory of Foreign Policy / by Glenn Palmer and T. Clifton Morgan. –Princeton (New Jersey): Princeton University Press, 2006. – 224 p.

19. Waltz K. Theory of International Politics. – New York: McGraw-Hill, 1979. – 250 p.
20. Wallerstein I. The Decline of American Power: The US in a Chaotic World. – New York.: New Press, 2003. – 160 p.
21. Wallerstein I., Clesse A. The World We Are Entering 2000-2050. – Amsterdam: Dutch University Press, 2003. – 275 p.
22. <http://www.city-data.com/forum/politics-other-controversies/752178-dr-charles-krauthammer-obama.html>; <http://www.city-data.com/forum/politics-other-controversies/752178-dr-charles-krauthammer-obama.html#ixzz0UEk8GtJD>).